

Православні священнослужителі в культурно-освітньому просторі Волині другої половини 30-х рр. ХХ ст.: вектори діяльності, результати праці

протоієрей Тарас Волянюк

Сучасний духовний розвиток, культурно-освітній поступ України неможливий без активної участі в ньому православних кліриків, котрі впродовж попередніх століть уже продемонстрували високий рівень громадянської свідомості, відповідальності перед суспільством. Окремий внесок у ці здобутки зробили священнослужителі Волині у другій половині 30-х рр., незважаючи на корективи польської церковної політики. Оцінка їх діяльності знайшла фрагментарне висвітлення у дослідженнях І. Власовського [1], Мулика-Луцика [2], Т. Міненка [3], І. Скакальської [4]. Однак більш точне визначення внеску духовенства в культурно-освітнє життя краю другої половини 30-х рр. важливе для характеристики історичного періоду й з точки зору використання досвіду.

У 1935-1939 рр. священнослужителі Волині реалізовували традиційні та нові вектори просвітницької роботи серед пастви. До нових зараховуємо участь у роботі Братства православних богословів у Польщі. Братство засноване 24 березня 1934 р. й об'єднувало почесних членів правлячого та вікарних єпископів Волинської єпархії [5, 2-3]. Дійсними членами Братства вважались митрофорний протоієрей М. Борецький, о. Ф. Боришкевич, о. В. Бухало, архімандрит Митрофан (Гутовський), о. Д. Сайкович, о. В. Лопухович, о. Г. Лотоцький, о. І. Матюха та інші випускники православного богословського відділу Варшавського університету. На Волині, де не функціонував жоден вищий навчальний заклад, така громадська інституція не лише підвищувала інтелектуальний рівень православного духовенства, створювала креативне середовище, але й спонукала членів братства віддавати знання вірним за посередництвом проповідей, індивідуальних бесід, публікацій у пресі. Ріст кількості кліриків із вищою богословською освітою безпосередньо впливав на стан й ефективність просвітницької роботи.

Окрім просвітницької праці, духовенство практикувало й просвітницько-благодійну роботу. Цей напрямок втілювався в низці добродійних акцій. Братія Яблочинського монастиря у другій половині 30-х рр. продовжувала традицію благодійництва. З дозволу першоієрарха Православної автокефальної церкви в Польщі митрополита Діонісія (Валединського) з літа 1934 р. у

стінах монастиря відкрито дитячу літню колонію для найбідніших малолітніх мешканців Варшави. На оздоровлення протягом одного літнього місяця прибуло 10 хлопчиків і 23 дівчинки [6, с. 304]. Перебування в літньому таборі разом з відпочинком поєднувало заняття із вивчення Святого Письма, катехізації дітей.

Організація допомоги соціально вразливим верствам населення в душі євангельської підтримки мало місце у повітовому Рівному. Щороку на різдвяні свята духовенство спільно із громадськими активістами при підтримці органів місцевого самоврядування організувало допомогу бідним. У січні 1935 р. Рівненська міська управа виділила місцевій організації Товариства Петра Могили частину коштів для проведення добродійно-просвітницької акції. 50 злотих від міської управи спільно із громадськими коштами витрачено на святкову допомогу найбіднішим. Okремо звернуто увагу духовенством і вірними на незаможних дітей міста. Для них встановлено новорічну ялинку й організовано святкування [7, с. 3].

Поряд з індивідуальними й груповими просвітницькими ініціативами православних кліриків у січні 1935 р. Волинське єпархіальне зібрання духовенства і мирян схвалило пропозицію Волинської духовної консисторії про видання власного єпархіального органу. Okремо зазначено, що зібрання вважає доцільним, аби кошти з місіонерського фонду використовувались для видання літератури, необхідної в місіонерсько-проповідницькій і законовчительській роботі духовенства. Передбачалось, що буде фінансовано друк популярних видань: листів, брошур, пам'яток для народу [8, с. 53]. Такі рішення надавали нормативну й фінансову підтримку культурно-просвітницьким проектам духовенства.

Паралельно з іншими напрямками культурно-просвітницької роботи волинські клірики дбали про ефективність традиційної форми виховання шкільної молоді – законовчительство. Цьому питанню присвячено окреме засідання Волинського єпархіального зібрання 1935 р. Через відсутність оптимальної програми для шкільного курсу Закону Божого уроки були малоефективними й не могли привернути уваги дітей. Після обговорення делегати церковного з'їзду вирішили розробити курси, пристосовані до вимог часу. Було враховано необхідність викладати курс українською мовою. Для цього доручено фаховим спеціалістам написати нові підручники, надрукувати їх і зробити доступними для населення й законовчителів.

Демократизація церковного управління на Волині безпосередньо вплинула й на діяльність вже створених церковно-громадських інституцій. Зокрема, Богословська секція при Товаристві імені митрополита Петра Могили демонструвала активність. Під час Загальних зборів секції 7 лютого 1935 р. внесено пропозицію видавати українські листівки у національно-історичних кольорах

[9, с. 1]. Професор В. Федоренко запропонував створити при інституції бібліотеку. Наголосимо, що Богословська секція об'єднала у своїх рядах кращих представників волинського духовенства й активу мирян. Такі ініціативи дополювали кроки кліриків й сукупно могли дати вагомий результат.

Ситуативно ініціатива культурно-просвітницької роботи духовенства належала єпархіальній владі. У квітні 1935 р. Волинська духовна консисторія вкотре нагадувала парафіяльним клірикам про необхідність протипожежної пропаганди і страхування. Наближалось літо і церковна влада звертала увагу кліриків на актуальність заходів із запобігання пожежам. ВДК наказувала священикам з амвонів під час проповідей роз'яснити населенню усю небезпеку і трагічні наслідки підпалів [10, с. 108]. Другою складовою протипожежних заходів консисторія вважала страхування майна. Також активне духовенство виступало проти вживання волинським селянством алкоголю й тютюну. Отець С. Гаюк у статті «Будемо ширити тверезість», яка побачила світ 15 червня 1935 р. у журналі «Церква і нарід» закликав колег священиків боротись із цим гріхом [11, с. 194]. Єпархіальний часопис надходив в усі парафіяльні бібліотеки Волині й був ефективним інструментом впливу на свідомість громадян.

З метою використання кращих зразків досвіду братських православних церков в освітній та добродчинній ділянках Варшавської митрополії журнал «Воскресное чтение» публікував інформацію з їх життя. В Олександрійській церкві у середині 30-х рр., незважаючи на незначну кількість релігійних громад, виходили друком три журнали, видавалися брошури й релігійно-моральні листки для вірних. Окремо церковна влада дбала про розвиток паломництва й забезпечення прочан житлом і харчування. Так, для незаможних паломників при патріархії функціонував притулок, діяли православні благодійні установи та організації [12, с. 180]. Інформацію про це, як своєрідний дороговказ для православного духовенства Польщі, опублікувало «Воскресное чтение».

Після змін у керівництві Волинською єпархією також активізувала роботу Луцька комісія перекладу св. Письма і богослужбових книг, котра наприкінці липня 1935 р. провела 8 інтенсивних засідань. На них переглянуто і звірено переклади чину хрещення, миропомазання, похорону, вінчання, сповіді й причастя [13, с. 363]. У такий спосіб відкрито шлях виданню богослужбових чинів українською мовою і глибшої християнізації волинського православного населення. Ріст національної свідомості волинян вимагав україномовної богослужбової й богословської літератури. Отже, відповіддю на потреби парафіян стала перекладацька робота волинських кліриків і церковно-громадських діячів.

Окрім освітніх ініціатив, спрямованих на традиційний, православний, сегмент суспільства, клірики реагували на загальнодержавні запити. Так, про-

блему розвитку народних шкіл у Волинському воєводстві польська влада намагалась вирішити також з допомогою громадської ініціативи. Волинський воєводський комітет Тижня народної школи з метою привернення уваги суспільства до стану освітніх закладів краю запланував провести збір коштів для Товариства підтримки будови народних шкіл упродовж 2-9 жовтня 1935р. Оскільки понад дві третіх населення воєводства становили православні, влада звернулась за підтримкою до Волинської духовної консисторії. З благословення архієпископа Олексія (Громадського) у журналі «Церква і нарід» було опубліковано відозву воєводського комітету товариства [14, с. 436-437]. Консисторія також закликала священників єпархії «як особистою діяльністю й прикладом, так і закликом до вірних, прийняти найширшу участь в організації Тижня народної школи» [15, с. 436]. І хоча на Волині у середині 30-х рр. не було жодної державної української школи, духовенство не могло це проігнорувати.

У низці випадків індивідуальна ініціатива кліриків у громадській діяльності була прикладом для інших. Священик М. Лащук у с. Чесніки Грубешівського повіту в середині 30-х рр. завдяки авторитету й активній громадянській позиції головував у наглядовій раді місцевого українського кооперативу «Промінь» [16, с. 47]. Крім цього, священник, за інформацією повітового староста, використовував викладання Закону Божого для того, щоб навчити місцевих дітей читати і писати українською, а не для релігії. Окрім цього, священник як урядовець цивільного стану давав новонародженим українські імена, чим також сприяв формуванню серед населення національної ідентичності. Очевидно, що такі священники потрапляли в поле зору польської поліції і не могли довго затриматись на одній парафії, однак їх приклад надихав інших.

З часом кількість ініціативних кліриків зростала, а результати їх праці в культурно-освітній царині давали вагомий результат. У рамках духовних бесід, ініційованих Товариством імені митрополита Петра Могили у Рівному, 11 листопада 1935 р. о. Ю. Шумовський виголосив реферат «Приготування людства до прийняття Христа та початки християнства» [17, с. 2]. У грудні Волинська духовна консисторія побіжно нагадувала парафіяльному духовенству про необхідність догляду за придорожніми хрестами [18, с. 47]. Про взаємозв'язок морального і культурного становища у парафії із поведінкою настоятеля писав у статті «Ми і нарід» священник Д. Чирський [19, с. 37-39]. Ці приклади свідчили про очевидну тенденцію серед пастирів нового покоління до дієвої позиції в просвітницькій місії серед вірних.

Тому органічним стало рішення волинської єпархіальної влади підтримувати ініціативи українських громадських освітніх інституцій. Архієпископ Олексій (Громадський) схвалив добротинну роботу Товариства «Українська школа» на еміграції при Головній Управі Українського Центрального Комітету

в Польщі. Це сталося наприкінці березня 1936 р. У відповідь на прохання управи товариства єпархіальний архієрей благословив опублікувати інформацію про збір коштів для дітей емігрантів, а також доручив Волинській духовній консисторії через благочинних повідомити священникам про акцію. У випадку зацікавлення громадянства збір грошей мали проводити за підписними листами [20, с. 258]. Тоді ж Волинська духовна консисторія роз'яснила духовенству, що у потрібних випадках необхідно йти назустріч побажанням парафіян і відправляти панахиди українською мовою по Тарасові Шевченкові та іншим діячам українського народу без окремого кожен раз на це дозволу єпархіальної влади [21]. З цього випливало, що вшанування видатних просвітителів України є зрозумілою справою і повинне відбуватись в автоматичному режимі. Цим рішенням церковна влада відмінила дискримінаційні рішення Синоду РПЦ, якими українські національні і культурні діячі мали статус нонграта.

Нормативне закріплення освітніх ініціатив духовенства продовжено під час роботи Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян у лютому 1936 р. Однією із ухвал рекомендовано створити парафіяльні бібліотеки. Рішення знайшло відгук серед громадськості. Один із таких опубліковано у журналі «Церква і нарід». Професор Борис Подільський звернув увагу читачів на важливість створення бібліотек християнської літератури для дітей [22, с. 299]. Автор твердив, що вести бібліотеку повинен парафіяльний священник або псаломщик, а пізніше і відповідальний парафіянин. Для полегшення праці організаторів бібліотек Б. Подільський подав список українських книг, які рекомендовані міністерством віросповідань і освіти для дитячих книгозбірень загальних шкіл [22].

У середині 1936 р. про досягнення звітувала Крем'янецька підкомісія перекладу Св. Письма і богослужбових книг українською мовою. Результати виявились вагомими, і митрополит Діонісій як голова комісії висловив подяку професору М. Кобрину «за віддану працю над перекладами» [23, с. 414]. М. Кобрин працював над перекладом псалмів. А вже протягом 27 липня – 5 серпня того ж року єпископ Полікарп (Сікорський) і Михайло Кобрин завершили переклад чинів соборування хворого, похорону священника, малого освячення води та молебня перед початком шкільної науки. Ними завершено переклад найбільш вживаних чинів требника [24, с. 545]. Таким чином, у 1936 р. волинське духовенство забезпечило найважливішими україномовними чинами потреби парафіяльного духовенства у відправах рідною мовою. Такий крок сприяв глибшій християнізації волинян, формування усвідомленої релігійної позиції.

На пастирському зібранні у Луцьку 14 вересня 1936 р. під головуванням єпископа Полікарпа (Сікорського) серед інших тем обговорено питання пастирських бесід. Виконуючи постанову, 1 листопада у Луцькому соборі після

вечірні з акафістом першу бесіду провів протоієрей С. Грушко. Планувалося, що наступним буде протопресвітер П. Пашевський [25]. Така форма духовного просвітництва, за задумом кліриків, мала сприяти поширенню серед вірних релігійних знань, роз'яснювати складні моменти православного богослів'я.

Яскравим прикладом просвітницької праці священника-ученого стала діяльність о. Юрія Шумовського. Він не лише здобув богословську освіту, але й фах археолога – єдиний приклад на усю Волинсько-Крем'янецьку єпархію. Вболіваючи за збереження пам'яток минулого, священник опублікував кілька статей у єпархіальному часописі «Церква і нарід». Дописом «Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх» автор намагався пояснити важливість своєчасного виявлення і елементарного збереження предметів матеріальної культури наших далеких предків [26]. Отець Шумовський також дав схематичну класифікацію пам'яток, особливу увагу звернув на кераміку, знаряддя праці, прикраси. Закінчуючи статтю, він висловлював сподівання, що справою зацікавляться пан-отці і вдасться зібрати і зберегти цінні пам'ятки доісторичного минулого [27, с. 659]. Цим пропонувалось священникам вийти за межі церковної роботи і стати лідерами культурно-освітнього процесу, коли саме православні клірики будуть лідерами гуманітарної сфери.

Окремим вектором культурно-просвітницької діяльності кліру Волині можемо вважати кількість священників – керівників Просвітянських хат Волинського українського об'єднання. У Рівненському повіті на кінець 1936р. нараховували 42 інституції. Лише чотири із них очолювали священники: Томахів (о. Олександр Сагайдаковський), Олександрія (о. Лілякевич), Річиця (о. Серафим Бичковський) та Симонів (о. Черетяно) [28, с. 1-2]. Постійно вимагало активності від своїх членів і Товариство Петра Могили. У відозві до православного духовенства і громадянства управа товариства закликала ширити і поглиблювати у свідомості вірних православну віру, дбати про її добро, освідомлювати громадянство стосовно виборів у парламент, дбати про внутрішній і зовнішній авторитет церкви.

Однак не всі ініціативи знаходили розуміння і підтримку серед священників. У лютому 1937 р. Волинська духовна консисторія змушена нагадати священникам про оподаткування у Фонд оборони [Польської] держави. Не усі парафіяльні ієреї своєчасно і в повному обсязі внесли гроші у фонд, що затримувало загальноєпархіальний звіт [29, с. 177-178]. Тоді ж нового розвитку набула справа парафіяльних бібліотек. Консисторія констатувала, що у багатьох парафіях настоятелі не звертають уваги на відповідне збереження бібліотечного майна, не ведуть каталогів, пропадають цінні примірники, іноді при переміщенні священник забирає із собою частину книг і журналів, вважаючи їх власністю [30, с. 220]. Наказом від 23 лютого ВДК розпорядилась через благо-

чинних настоятелям: завести каталог книг і журналів при кожній церкві; відреставрувати усі пошкоджені видання; у випадку переміщення настоятеля усі книги передавати під розписку. Для посилення просвітницької праці парафіяльного духовенства Волинський єпархіальний місійний комітет здійснював видавництво відповідної літератури. У березні 1937 р. «Церква і нарід» повідомляв про друк праці Михайла Кобриня «Про Святе Передання» та Івана Власовського «Сучасний український євангелицький рух» [31, с. 186].

Рішення про друк Напрестольного Євангелія українською мовою прийняв Священний Синод Православної церкви в Польщі на сесії 26 лютого – 3 березня 1937 р. Такий крок зроблено на прохання Товариства Петра Могили. Та ж інституція організувала перші на Волині курси для неписьменних і малописьменних дорослих. Чотири рази на тиждень увечері у приміщенні Луцької української гімназії збиралось 60 осіб. Закон Божий на курсах викладав о. Олег Мільков [32, с. 228]. Наступним кроком активізації діяльності Товариства Петра Могили стало рішення про видання періодичного журналу «Шлях». Про це ішлося на засіданні управи товариства 25 березня 1937 р. [33, с. 93].

Польська влада намагалась заохочувати проурядову громадську і просвітницьку працю духовенства. Розпорядженням президента Польщі, опублікованим 21 серпня 1937 р., золотим хрестом заслуги відзначено благочинного третьої округи Ковельського повіту протоієрея Павла Лясковського [34, с. 593]. А вже у вересні консисторія закликала духовенство взяти участь у Світовому дні ощадності, який вкотре ініціювала Рада центрального ощадничого комітету в Речі Посполитій. Єпархіальна влада рекомендувала духовенству співпрацювати із місцевими комітетами, а в неділю 31 жовтня після відправи виголосити відповідну проповідь із поясненням вірним ідеї ощадності як християнської чесноти і підстави моральності у житті.

Схему успішної культурно-просвітницької і благодійної діяльності священника подав о. Павло Прокопович у статті, яка побачила світ у грудні 1937 р. Отець пропонував розпочати із створення кредитного товариства, згодом кооперативу, молочарні, інших громадських установ [35, с. 848-849]. Зароблені авторитет і гроші дозволили б здійснювати благодійну і просвітницьку працю у парафії.

Діяльність богословської секції Товариства Петра Могили набула значних масштабів, насамперед, у видавничій справі. Так, станом на 1 січня 1938 р. на складі секції знаходилось україномовних видань: молитовників – 8910 примірників, чину похорону – 840, нот літургії – 815, Св. Євангелія – 428, нот панахиди – 185, чину шлюбу – 160 і чину хрещення і миропомазання – 100 екземплярів [36, с. 28]. Успіх курсів для неписьменних та малописьменних спонукав Товариство Петра Могили відкрити такі ж у січні 1938 р. Так, акцент зроблено на навчанні ручній праці [37, с. 14]. А вже у лютому інституцією ініційо-

вано закладення книгозбірні з релігійно-філософською та церковно-історичною літературою [38, с. 22]. За благословенням звернулись до архієпископа Волинського і Крем'янецького Олексія (Громадського) [39, с. 35] та митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонісія (Валединського) [40, с. 74]. Обидва архієреї благословили ідею на втілення, а Олексій (Громадський) навіть пообіцяв віднайти примірники для бібліотеки у власній збірці.

Весною 1938 р. громадська активність духовенства виразилась у закладенні церковного саду. Настоятель парафії с. Томахів Рівненського повіту о. П. Робітницький ініціював посадку дерев на території старого сільського кладовища. І 23 березня громада посадила 88 саджанців [41, с. 477].

Обмеження просвітницької діяльності у межах церкви спонукала духовенство і мирян створювати нові інституції. Так, 23 листопада 1938 р. у Луцьку проведено загальні збори Видавництва імені князя Костянтина Острозького [42, с. 14]. Однак зміна державної політики стосовно Православної церкви в Польщі стала причиною припинення видання органу Волинської єпархії – журналу «Церква і нарід». Кліриків позбавили важливого джерела інформації, впливового інструмента мобілізації духовенства.

Отже, друга половина 30-х рр. ХХ ст. показала, що волинські клірики поряд із традиційними практикували нові вектори культурно-освітньої діяльності. Традиційними напрямками залишались церковно-парафіяльні школи і школи грамоти, участь у загальнодержавних і корпоративних освітніх і добродійних проектах. Викладання Закону Божого, публічні лекції, боротьба з алкоголізмом і тютюнопалінням, співпраця із церковними і світськими часописами, «Просвітою», дозволили духовенству досягти значних успіхів у праці.

Список літератури

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк; Київ; С. Бавнд Брук: Українська автокефальна православна церква, 1990. – Т.4., кн. 2.
2. *Савчук С, Мулик-Луцик Ю.* Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 5 т. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – Вінніпег: Накладом Вид. Спілки «Екклесія», 1984. – 616 с.
3. *Міненко Т.* Православна церква в Україні під час другої світової війни 1939 – 1945, (*Волинський період*). – Вінніпег-Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. 1. – 392 с.
4. *Скакальська І.* Відомі постаті Кременецької духовної семінарії. 20–30-их років ХХ ст. // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. А. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 8. – С. 226-231

5. Из жизни братства // Вестник Братства православных богословов в Польше. – 1934. – № 2. – июль-декабрь. – 82 с. – С. 1-10
6. Воскресное чтение. – 1934. – № 27. – 15 июля. – С. 304.
7. Українська нива. – 1935. – Ч. 1-2. – 7 січня. – С. 3.
8. Волинське єпархіальне зібрання. Ухвали Єпархіального зібрання на пленумі 30 січня 1935 р. на підставі протоколу Місійно-освітньої комісії // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 2. – 1 квітня. – С. 52-56.
9. ДАВО, ф. 63, оп.1, спр.16, арк.1.
10. У справі взаємного забезпечення від пожегарів. До всесесного духовенства Волинської єпархії // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 3-4. – 15-28 квітня. – С. 108-109.
11. Гаюк С., священник. Будемо ширити тверезість // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 7. – 15 червня. – С. 191-194.
12. Воскресное чтение. – 1935. – № 14. – 28 июля. – С. 180.
13. Церква і нарід. – 1935. – Ч. 12. – 1 вересня. – С. 363.
14. Церква і нарід. – 1935. – Ч. 14. – 1 жовтня. – С. 436-437.
15. Про участь духовенства в організації Тижня Народної Школи // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 14. – 1 жовтня. – С. 436.
16. Українська нива. – 1934. – Ч. 35-36(440-441). – 18 листопада. – С. 2.
17. Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січня. – С. 47-48.
18. Чирський Дмитро, свящ. Ми і нарід // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 1-2. – 1-15 січня. – С. 37-39.
19. Церква і нарід. – 1936. – Ч. 7-8. – 1-15 квітня. – С. 258.
20. Наказ Волинської духовної консисторії всесесному духовенству Волинської єпархії, № 4955, 26 березня 1936 р. // ВКМ, РА-3878, КВ-49277
21. Подільський Борис, професор. Парафіяльні бібліотеки як засіб виховання нашого молодого покоління // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 7-8. – 1-15 квітня. – С. 228-230.
22. Подільський Борис, професор. Парафіяльні бібліотеки як засіб виховання нашого молодого покоління (Продовження) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 9. – 1 травня. – С. 287-291.
23. Церква і нарід. – 1936. – Ч. 12-13. – 15 червня-1 липня. – С. 414.
24. Церква і нарід. – 1936. – Ч. 17. – 1 вересня. – С. 545.
25. З волинського життя // Українська нива. – 1936. – Ч. 20. – 20 листопада.
26. Шумовський Ю. М., свящ. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – С. 607-609.
27. Шумовський Ю. М., свящ. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх (Закінчення) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 20. – 15 жовтня. – С. 657-659.
28. ДАРО, ф.30, оп.20, спр.841, арк.1-2.
29. Церква і нарід. – 1937. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 177-178.
30. Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 березня. – С. 220.
31. Церква і нарід. – 1937. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 186.

32. Курси Товариства ім. Петра Могили в Луцьку // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 6. – 15 березня. – С. 228.
33. ДАВО, ф. 63, оп.1, спр.2, арк.93.
34. Церква і нарід. – 1937. – Ч. 17. – 1 вересня. – С. 593.
35. *Прокопович Павло, прот.* Пастир і суспільне життя // Церква і нарід. – 1937. – Ч. 24. – 15 грудня. – С. 848-855.
36. ДАВО, ф. 63, оп.1, спр.16, арк.28.
37. Шлях. – 1938. – № 2. – лютий. – С. 14.
38. Шлях. – 1938. – № 3. – березень. – С. 22.
39. ДАВО, ф. 63, оп.1, спр.4, арк.35.
40. ДАВО, ф. 63, оп.1, спр.20, арк.74.
41. Церква і нарід. – 1938. – Ч. 11. – 1 червня. – С. 477.
42. Шлях. – 1938. – № 12(20). – грудень. – С. 14.